

НІЖИН АРХЕОЛОГІЧНИЙ ТА ЛІТОПИСНИЙ

УДК 902(477) «09/10»

Іван КЕДУН
(Ніжин)

До питання про топографію давньоруських пам'яток на території міста Ніжин

Проблема походження міста Ніжин тривалий час хвилює дослідників. На околицях Ніжина на сьогодні відомі різночасові археологічні пам'ятки – починаючи від доби неоліту до пізнього середньовіччя. Відкриття нових пам'яток і дослідження вже відомих триває й нині. До того ж, у наш час накопичена значна історіографічна база щодо питання історії давньоруського Ніжина.

Одним із перших до вивчення першопочатків Ніжина звернувся О.Ф. Шафонський. У праці «Черниговского наместничества топографическое описание» він спробував визначити час виникнення міста, й на підставі отождоження назви «Ніжин» з літописними топонімами Ніжати́н і Ніжати́на Нива відніс його до давньоруської доби [1]. До цього питання згодом зверталися також М.Є. Марков, М.М. Карамзін, М.П. Погодін, С.М. Соловійов, М.Н. Петровський та інші [2]. Більшість із них розділяли точку зору О.Ф. Шафонського. Однак, така думка не була прийнята всіма істориками одностайно. Так, П.В. Голубовський вважав висновок щодо спорідненості назв сучасного Ніжина та літописних Ніжати́на й Ніжати́ної Ниви необґрунтованим. Він піддав його різкій критиці на XIII Археологічному з'їзді у виступі, присвяченому локалізації літописних центрів Чернігово-Сіверщини:

Наш труд мы считали бы вполне вознаграждённым, если бы в русской исторической науке навсегда прекратил своё существование антинаучный метод, в основах которого лежат такие сближения, как Русотин – Ряботин, Нежати́н – Нежин [3].

Загалом, упродовж досить тривалого часу розшуки першопочатків Ніжина обмежувалися аналізом кількох

співзвучних назві міста топонімів у літописних джерелах (Нежатин, Ніжин, Уненіж). Таким розшукам присвячений досить значний пласт наукової літератури. З другої половини XIX ст. інформацію літописів зазвичай стали доповнювати відомостями про ніжинські скарби – знайдений у 1852 р. скарб срібників киеворуського часу [4] та виявлений у 1873 р. монетно-речовий скарб гунського часу [5]. Знахідки сприймалися науковцями як свідчення існування Ніжина вже у віддалені часи, однак не спонукали, на жаль, до розшуків матеріальних решток давнього міста, тобто – до археологічних досліджень.

У першій половині XIX – на початку XX ст. в Ніжині існував своєрідний науковий осередок, до якого належали відомі історики й археологи, співробітники Ніжинської вищої школи: І.С. Орлай, М.А. Тулов, М.І. Лілеєв, М.М. Бережков [6], А.В. Добіаш, В.Г. Ляскоронський, І.Г. Спаський [7]. За їх участі в місті було створено кілька наукових товариств, найбільшої уваги серед яких заслуговує Археологічна комісія (діяла з 1900 р.), очолена професором А.В. Добіашем [8]. Її співробітники співпрацювали з Імператорською археологічною комісією та Московським археологічним товариством, брали участь у дослідженнях багатьох археологічних пам'яток на території Чернігівської, Полтавської та Київської губерній. Однак, досліджень у самому Ніжині вони так і не започаткували, обмежуючись суто історіографічними розшуками. Відомо, що І.С. Орлай ще в 1820-х роках робив спробу організувати археологічні роботи в місті, однак невдало [9].

Археологічні дослідження в Ніжині розпочалися тільки у другій половині XX ст. Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років співробітник Чернігівського державного історичного музею І.І. Єдомаха кілька разів відвідував Ніжин і спостерігав за прокладкою траншей під комунікації. В ході огляду місць земельних робіт він виявив невелику кількість уламків гончарних і скляних посудин XVIII–XIX ст., про що є згадки в документах сучасного Чернігівського обласного музею імені В.В. Тарновського [10].

Найважливішим результатом подібних спостережень І.І. Єдомахи була фіксація випадкової знахідки решток поховання воїна з конем, відкритого в 1961 р. під час риття траншеї на південній околиці міста. Досліднику вдалося оглянути місце знахідки та зібрати частину поховального інвентарю. Всі речі (шабля, вістря стріл, кольчуга, деталі складного луку, стремена, залишки зброї тощо) надійшли до згаданого музею в Чернігові. Досить довго ці артефакти зберігалися у фондосховищі музею, не привертаючи увагу фахівців. Однак, у 1990-х роках після реставрації шаблі на її лезі виявили унікальне клеймо, яке зацікавило багатьох спеціалістів. Сьогодні ця знахідка, яка датується XII–XIII ст., – одна з найвідоміших ніжинських археологічних знахідок [11].

Відомо також, що археологічні спостереження за роботами на території Ніжина були продовжені в 70-х роках XX ст. студентом історичного факультету

Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя В.М. Зоценком (згодом – відомий археолог, науковий співробітник Інституту археології НАН України), який зафіксував наявність давньоруських матеріалів у центральній частині міста [12]. Проте ця інформація довго лишалася незадіяною.

Планомірні ж дослідження Ніжина та на його околиць розпочалися тільки в 1980-х роках у зв'язку з підготовкою «Зводу пам'яток Чернігівської області» (на жаль, досі так і не виданого). В ході цієї роботи співробітниками сектору археології Чернігівського історичного музею (В.П. Коваленко, В.В. Простантінова (Мултанен) [13], А.А. Мултанен, Ю.М. Ситий [14]) було здійснено численні розвідки, в результаті чого вдалося відкрити й обстежити переважну більшість відомих на сьогодні пам'яток археології Ніжинського району, в т.ч. – кілька давньоруських поселень у передмістях сучасного Ніжина (Магерки-1, Магерки-2, Пташник-1, Переяславське) [15].

Дещо пізніше, в 1989–1991 роках, у Ніжині здійснювала розкопки експедиція Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г. Шевченка під керівництвом Ю.М. Ситого та В.П. Коваленка. На меті цих робіт було встановлення часу заснування міста та визначення зони поширення давнього культурного шару. Для цього в різних частинах Ніжина розбили кілька траншей, шурфів і невеликих розкопів. Загальна площа робіт була досить невеликою та склала близько 150 м². Отримані матеріали дозволили згаданим дослідникам скласти уявлення про археологічні пам'ятки в межах сучасного Ніжина, що у подальшому послугували основою для визначення їх охоронних зон.

Більш істотну інформацію щодо археологічних пам'яток Ніжина вдалося отримати в ході археологічних досліджень, які систематично здійснюються у місті в зоні новобудов із 2003 р. співробітниками ДП НДЦ «Охоронна Археологічна Служба України» Інституту археології НАН України. Результати цих робіт дають змогу не тільки суттєво доповнити, але й дещо скорегувати уявлення про давні поселення, що існували в межах сучасного міста.

За результатом своїх досліджень В.П. Коваленко та Ю.М. Ситий дійшли висновку, що на території сучасного Ніжина існує 2 городища давньоруського часу, розташовані на обох берегах р. Остер – в ур. Замок та в ур. Узруй-Комуна. На їх думку це, відповідно, літописний Нежатин і Уненіж [16].

Городище в ур. Замок розташовується на лівому березі р. Остер. Воно займає площадку округлої форми, підвищену над заплавою річки на 3–4 м. Із заходу, півдня та сходу ця площадка обмежена западинами – засипаними ровами, якими нині трасовано вул. Подвойського та пл. Заньковецької.

У XVII–XVIII ст. в ур. Замок знаходилися фортифікаційні укріплення середньовічного Ніжинського замку. Збереглося кілька його планів й описів XVIII ст. (більшість з них – у складі більш широких описів Чернігівщини та Малоросії: «Описание города Нежина, его улиц и домов...» (1766), «Топографическое

описание городов Чернигова, Нежина и Сосницы» (1783), «Черниговского наместничества топографическое описание» О.Ф. Шафонського (1787), «Сокращённое описание Черниговской губернии вообще и каждого города особо» (1787), «Описание Черниговского наместничества» (1779–1781), «Топографическое описание Малороссийской губернии 1798–1800 гг.» й інші [17]. Залишки фортифікації Ніжинського замку були ліквідовані в ході генерального межування на початку XIX ст.; в наш час його територія під міською забудовою.

Спираючись на результати археологічних досліджень, Ю.М. Ситий визначив, що на території ур. Замок збереглися рештки культурного шару давньоруської доби (XI – початок XIII ст.). Згідно з його висновків, вони починаються нижче рівня нашарувань часу існування замку XVII–XVIII ст. – з глибини 2–4,5 м від сучасної поверхні. Дослідник також висловив припущення, що наприкінці X ст. на місці майбутнього замку існував населений пункт (селище) на основі якого з часом сформувалося сучасне місто (за Ю.М. Ситим – Ніжатин, згаданий у літопису під 1071 р.) [18]. Натомість охоронні археологічні дослідження, здійснені автором даної розвідки протягом кількох останніх років на території городища в ур. Замок, дозволяють констатувати відсутність давнього культурного шару в центральній частині площадки городища. Можливо, він був знищений у ході перепланування території Ніжинського замку в новітній час. Таким чином, питання про час виникнення укріпленого поселення на території ур. Замок лишається відкритим.

Не досить чітко визначена також межа посаду городища в ур. Замок. Вона була окреслена В.П. Коваленком і Ю.М. Ситим, виходячи з припущення, що територія посаду повинна відповідати зоні поширення знахідок фрагментів кругового посуду XI – початку XIII ст. [19]. Але горизонт цього часу ніде зафіксувати не вдалося. Водночас, напластування XVI–XIX ст., навпаки, виявилися дуже потужними та подекуди перевищували 4 м; в багатьох випадках вони залягали безпосередньо на материку [20]. Відтак, можна припустити, що ці відкладення утворилися внаслідок поширення забудови на заболоченій поймі р. Остер у ході численних підсипок. Не виключено, що для підсипок використовували ґрунт із площадки городища в ур. Замок чи з іншого поселення XI – початку XIII ст., розташованого неподалік. У цьому випадку в підсипку могли потрапити й уламки кругових посудин давньоруської доби. Таким чином, необхідні подальші дослідження, спрямовані на більш чітку локалізацію межі поширення давньоруського шару та, відповідно, уточнення місцезнаходження та хронології найдавнішого посаду городища.

Ще одне давнє городище відоме на північно-східній околиці Ніжина. Воно розташоване в ур. Узруй-Комуна (Городок) на останці мису корінної тераси правого берега р. Остер (висота 4–5 м) серед заболоченої заплави. Городище займає майданчик округлої форми (діаметром близько 100 м), із заходу та півдня

обмежений ровом. У XIX – на початку XX ст. на території городища існував поміщицький маєток, від якого вціліли залишки окремих цегляних будівель.

У 1981 р. пам'ятку обстежував В.П. Коваленко [21]. Її розкопки започаткував у 1989 та 1990 р. Ю.М. Ситий [22]. Було встановлено, що культурний шар городища сильно пошкоджений унаслідок неодноразових перепланувань і будівельних робіт XIX–XX ст. Він слабо насичений знахідками, містить матеріали XI–XIII ст. Досліджені археологічні комплекси представлені спорудами та ямами давньоруського часу. Було також досліджено укріплення городища. Їх дослідження були продовжені автором даної розвідки впродовж 2012–2013 років (рис. 1). У ході цих робіт удалося зафіксувати залишки рову шириною близько 3 м по верхньому краю та 1,2–1,3 м на рівні дна. Рів був впушений у материк на 1,5 м. [23]. Можна визначити, що городище було оточене ровом із установленим на його дні частоколом. Виникли укріплення швидше за все в XI ст.

З півдня, заходу й сходу до городища в ур. Узруй-Комуна примикає посад. Він розташований при вигині невисокої тераси правого берега р. Остер, що в цьому місці повертає з півночі на захід. Це підвищення з півночі та заходу огинає неглибока низовина шириною 30–50 м, за якою культурний шар поселення продовжується в північному, південному та західному напрямках. Загальна площа посаду – до 13 га. За матеріалами досліджень культурний шар пам'ятки має потужність понад 1 м, слабо насичений знахідками. Пам'ятка багат шарова, датується добою неоліту (VI–III тис. до н.е.), бронзи (II тис. до

н.е.), раннього залізного віку (VII–III ст. до н.е.) та XI – серединою XIII ст. н.е. На території посаду також було виявлено залишки забудови (господарські будівлі, ями) XII–XIII ст. [24].

У 2011 р. на території Ніжина було відкрито ще одну ділянку давньоруської забудови. За попередніми висновками – ймовірно окреме поселення XI – початку XIII ст. на території Нового міста.

Нове місто – район, розташований у центральній частині Ніжина на правому березі р. Остер, навпроти городища в ур. Замок (обмежений приблизно сучасними вулицями Тургенєва, Дзержинського, Редькінською, Чернігівською та пл. Гоголя). Площа Нового міста – 25 га. Згідно з планами й описами Ніжина в XVIII ст. тут знаходився форштадт (передмістя), заселений не пізніше XVI ст. Форштадт був оточений неглибоким ровом. Рів знищили в XIX ст. в ході генерального межування; в сучасному рельєфі він майже не простежується [25].

Дослідження Нового міста здійснювалися Ю.М. Ситим у 1990 р. та автором даної розвідки в 2004–2012 роках. Загальна потужність культурного шару тут, як і на інших ділянках у центрі Ніжина, є досить значною – понад 2 м. Верхній горизонт нашарувань утворений у XVII–XIX ст. Під ним у ході археологічних робіт 2011 та 2012 р. було виявлено залишки нашарувань киеворуської доби: з глибини близько 1,5 м від сучасної поверхні, залягає шар потужністю до 0,7 м,

якій містить уламки кругової кераміки XI–XII ст. Цьому горизонту відповідають археологічні об'єкти, представлені залишками впущених у материк котлованів напівзруйнованих перекопами споруд. У ході їх розчистки було знайдено різноманітний речовий інвентар: уламки кругового посуду, пірофілітові пряслиця, вістря стріли, точильні бруски тощо (рис. 2). Виявлені матеріали дозволяють засвідчити заселення території історичного Нового міста вже в домонгольський період – принаймні з XI ст. При цьому потужність культурного шару (до 0,7 м) дає підстави для висновку щодо значної інтенсивності життя на цьому поселенні. Втім, установлення його статусу (городище чи селище; зв'язок із поселенням в ур. Замок тощо) й уточнення хронології конче потребують подальших розшуків [26].

Окрім згаданих пам'яток існують відомості відносно ще кількох поселень давньоруської доби на території Ніжина та в його найближчих околицях. Більшість із них були виявлені співробітником Ніжинського краєзнавчого музею О.С. Морозовим під час археологічних розвідок здійснених у 1993–1995 роках. Це, перш за все, поселення Воздвиженське, розташоване в центральній частині Ніжина; за знахідками уламків кругового посуду воно датується кінцем X–XIII ст. Ще одне поселення відкрите на західній околиці міста, в ур. Ветхе. Судячи за матеріалами розвідки, ця пам'ятка є багатошаровою – тут зібрано уламки посудин доби бронзи (II–I тис. до н.е.) та доби середньовіччя (XIII–XIV ст.). Неподалік від ур. Ветхе виявлено ще одне багатошарове поселення, де знайдено фрагменти ліпної кераміки доби бронзи (II–I тис. до н.е.), гончарного посуду післямонгольського часу (друга половина XIII–XIV ст.) та нового часу (XVIII–XIX ст.). Також на північній околиці Ніжина давньоруські матеріали знайдені на поселеннях Магерки-1 та Магерки-2 [27].

Підсумовуючи можна твердити, що давній культурний шар, присутній майже на всій території центральної частини сучасного Ніжина, містить матеріали двох епох: давньоруської X–XIII ст. та пізньосередньовічної XVII–XVIII ст. Треба також зазначити, що фактично недослідженим досі лишається район навколо сучасного міського ринку. Зважаючи на топографію, в цьому районі може знаходитися центр давньоруського поселення. Територія міста була досить активно заселена в давньоруський час – про це свідчить низка давньоруських поселень, уже виявлених на території міста. Проте питання їх статусу (села чи місто) залишається відкритим.

Джерела та література

1. *Шафонський А.Ф.* Черниговского намесничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 486.
2. *Морозов О.* Археологічні пам'ятки Ніжина та околиць // Ніжинська старовина. – Ніжин, 2007. – Вип. 3 (6). – С. 5–33.
3. *Голубовський П.В.* Историческая карта Черниговской губернии до 1300 г. // Труды XIII Съезда в Екатеринославе в 1905 г. / Под ред. П. С. Уваровой. – М., 1907–1908. – Т. 2. – С. 3.

4. *Сотникова М.П., Спаский И.Г.* Тысячелетие древнейших монет России: сводный каталог русских монет X–XI вв. – Л., 1983. – С. 64–80; *Морозов О.* Нариси з історії стародавнього Ніжина // Ніжинська старовина. – Ніжин, 2005. – Вип. 1 (4). – С. 30.
5. *Засецкая И.П.* Золотые украшения гуннской эпохи. По материалам особой кладовой государственного Эрмитажа. – Л, 1975. – С. 29, 76, 77.
6. *[Бережков М.Н.]* О городских укреплениях в Нежине в 17 веке и 18-м // Ніжинська старовина. – 2007. – Вип. 3 (6). – С. 93–98.
7. *Самойленко О.Г.* Участь вчених Ніжинської вищої школи в археологічних дослідженнях Лівобережної України у 2-й пол. XIX – 1-й третині XX ст. // Література і культура Полісся. – Ніжин, 2005. – Вип. 30. – С. 101–106.
8. Там само. – С. 101.
9. *Любченко В.Г.* Науково-педагогічна діяльність І.С. Орляя в Ніжині // Література і культура Полісся. – Ніжин, 1995. – Вип. 6. – С. 26.
10. Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського, пояснювальна записка до колекції Арх П-37.
11. *Киртичников А.Н., Коваленко В.П.* Орнаментированные и подписные клинки сабель раннего средневековья (по находкам в России, на Украине и в Татарстане) // Археологические вести. – СПб, 1993. – Вип. 2.
12. *Ситий Ю.* До питання про локалізацію літописного Ніжати́на та Унені́жа // Ніжинська старовина. – 2005. – Вип. 1 (4) – С. 7–12.
13. *Мултанен А.О.* Отчет о работах в Черниговской обл. в 1986 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України, 1986/88, арк. 6.
14. *Сытый Ю.Н.* Отчет об охранных археологических работах 1991 г. на Черниговском Задесенье // Науковий архів Інституту археології НАН України, 1989/137; *Він же.* Отчет об археологических работах 1989 г. на Черниговском Задесенье // Там само, 1991/38.
15. *Морозов О.* Археологічні пам'ятки Ніжина... – С. 5–33.
16. *Ситий Ю.* До питання про локалізацію... – С. 7–12.
17. *Добровольский П.* Топографические описания городов Чернигова, Нежина и Сосницы с их пове-тами (рукописи 1783 года). – Чернигов, 1903. – С. 171–182; *Коваленко О., Петрченко І.* Неопублікований опис Ніжина початку 80-х рр. XVIII ст. // Ніжинська старовина. – Вип. 2 (5). – 2006. – С. 51–61; «Сокращённое описание Черниговской губернии вообще и каждого города особо» 1787 р. (підготовка до друку О. Коваленка та І. Петрченко) // Сіверянський літопис. – 1995. – № 2. – С. 89–90; *Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст.* – К., 1997. – С. 93–97, 187–190.
18. Там само. – С. 8.
19. Там само. – С. 10.
20. *Кедун І., Крапивний Р., Крапивний Я.* Археологічні дослідження «Охоронної Археологічної служби України» в м. Ніжин впродовж 2004–2009 років // Ніжинська старовина. – 2010. – Вип. (12). – С. 66–74.
21. *Коваленко В.П.* До питань про першопчатки Ніжина / В.П. Коваленко // Тези II Чернігівської обласної конференції з історичного краєзнавства. – Вип. I. – Чернігів ; Ніжин, 1988. – С. 9–10.
22. *Ситий Ю.* До питання про локалізацію... – С. 7–12.
23. *Черненко О.Є., Кедун І.С.* Археологічні дослідження літописних міст Чернігово-Сіверщини // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011 г. – Чернигов, 2012. – С. 109.
24. *Ситий Ю.* До питання про локалізацію... – С. 7–12.
25. «Описание города Нежина, его улиц и домов. Перепись населения по домам, составленная 15 февраля 1766 г. в городской магистратуре (підготовка до друку, зауваження до тексту документа та показчик топонімів і географічних назв С. Зозулі та О. Морозова)» // Ніжинська старовина. – 2008. – Вип. 7 (10) – С. 17, 19.
26. Черненко О.Є., Кедун І.С. Вказана праця. – С. 109.
27. *Морозов О.* Археологічні пам'ятки Ніжина... – С. 5-33.

Кедун І.С. До питання про топографію давньоруських пам'яток на території міста Ніжин
У статті наведений стислий історіографічний огляд археологічних досліджень на території сучасного міста Ніжин до початку XXI ст. Також аналізуються археологічні пам'ятки давньоруського періоду на території міста та його найближчих околиць. Розглядається топографія поселень їх розміри, культурний шар, оборонні споруди. Здійснюється спроба уточнити статусу (городище чи селище) та хронологію пам'яток. У дослідженні використані як загально відомі факти, так і матеріали останніх археологічних досліджень. Особлива увага звертається на нещодавно відкриту пам'ятку поселення «Нове місто».

Ключові слова: Ніжин, Ніжатин, Унєніж, укріплення, кераміка, поселення.

Кедун И.С. К вопросу о топографии древнерусских памятников на территории города Нежин
В статье приводится короткий историографический обзор археологических исследований на территории современного Нежина до начала XXI в. Также анализируются археологические памятники древнерусского периода на территории города и его окраин. Рассматривается топография поселений их размеры, культурный слой, оборонительные сооружения. Осуществляется попытка уточнить статуса (городище или селище) и хронологию памятников. В исследовании использованы как общеизвестные факты, так и материалы последних археологических исследований. Особое внимание обращается на недавно открытый памятник поселение «Новое место».

Ключевые слова: Нежин, Нежатин, Уненеж, укрепления, керамика, поселение.

Kedun I.S. On the topography of ancient cultural sites in Nizhyn

The article is a brief historiography review of archaeological research in the territory of the modern town of Nizhyn before the beginning of the 21st century. The archaeological sites of Old Russ period on the territory of the town and its immediate environs in terms of the topography and size of the settlements, their cultural layer and fortifications are analyzed. The study also attempts to clarify the status of the settlement (town or village) and the chronology of landmarks, using as a basis both generally known facts and material so recent archaeological research. Special attention is drawn to there cent open archaeological site, the settlement «New Town».

Key words: Nizhyn, Nizhatyn, Unenizh, fortifications, ceramics, settlement.

[надійшло до редакції: 02.04.2014 р.]

